

Linguodidactical Archeology
Лингводидактическа археология

ПОСТИЖЕНИЕ НА ХАКАСКАТА ЛИНГВИСТИЧНА И ИСТОРИКО-ЕТНОГРАФСКА ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Емил Боев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Предмет на този обзор са два първостепенни по значение труда на хакаската, както и на руската тюрколожка лексикология и лексикография.

Хакасско-русский словарь (около 22 тыс. слов) // *Хакас-орыс сөстiк* (22 муң сөске чагын). Новосибирск, 2006, 1114 с. (по-натагък X-PC) е издание на Хакаския научноизследователски институт за език, литература и история.

Автори на този речник са О. П. Анжиганова, Н. А. Баскаков, М. И. Боргояков, А. И. Инкижекова-Грекул, Д. Ф. Пагачекова, О. В. Субракова, П. Е. Белоглазов, З. Е. Каскаракова, А. С. Кызласов, Р. Д. Сунчугашев, М. Д. Чертыкова. Речникът е изготвен е под общата редакция на О. В. Субракова.

Той съдържа около 22 000 думи от съвременния книжовен хакаски език, както и остарели и диалектни думи, които днес все още се употребяват в разговорната и писмената реч. Включени са голям брой словосъчетания, фразеологизми, пословици, поговорки и гатанки. За разлика от досега издадените речници тук е добавена употребяваната на книжовно равнище специална терминология. Като приложения са включени показалци на словообразователните и словоизменителните афикси, на географските названия, племенни и родови названия на хакасите, на мъжките и женските лични имена, както и хакаският народен календар.

Речникът е предназначен за преподавателите във висши училища, колежи, общообразователни училища, както и за всички, които проявяват интерес към хакаския език. Той представлява голям интерес за тюрколози и изобщо за филолози.

Хакасско-русский историко-этнографический словарь. Абакан, 1999 // *Хоорай-орыс тархын-этнография сөстiгi*. Агбан.тура, 1999, 240 с. е дело на В. Я. Бутанаев (по-натагък Бутанаев). Изготвен е в Лабораторията по етнография на Научноизследователския отдел на Хакаския държавен университет. Авторът Виктор Яковлевич Бутанаев е професор, доктор на историческите науки, завеждащ лабораторията по етнография на Хакаския държавен университет „Н. Ф. Каганов“. Рецензенти на речника са видните тюрколози и алтаисти В. И. Рассадин, У. С. Худяков и С. Г. Клящорни, а отговорен редактор е докторът на филологическите науки Б. И. Татаринцев.

Този речник е предназначен за тюрколози, етнографи и историци, които изследват езика, културата и бита на хакасите и на другите народи на Саяно-Алтайския

край. Той е учебно помагало за преподаватели и студенти в хуманитарните висши училища в Русия.

У нас специално внимание на хакаския език беше обърнато от автора на този обзор в статията „Хакаският език и българската етимология“ (Боев, 1984: 118 – 120). Според изградената на етнолингвистичен принцип класификация на тюркските езици на Н. А. Баскаков хакаският език принадлежи към хакаската подгрупа на уйгурско-огузката група на източнотюркския клон на тюркските езици. В групата, към която е отнесен хакаският език, съществуват явления, впечатляващо близки с тези в чувашкия, башкирския и татарския език, „които принадлежат, както е известно, към прабългарската и къпчашко-прабългарската група, сиреч към общността, създадена на основата на древните западни хунски племена сарагури, оногури, котригури и други племена, исторически родствени с древните племена на източните уйгури и огузи“ (Баскаков, 1969: 315).

Генетически хакаският език е свързан с древнокиргизкия, още по-рано с древноуйгурския език. В резултат от обединяването на различни племена, съответно и от употребата и съвместяването на техните езици, се формира хакаският език, в който и до днес са се запазили значителни лексикални, семантични, фонетични и по-малко граматични различия. За съпоставителните и сравнително-историческите изследвания съществено значение има разграничаването на двете основни диалектни групи, а именно сагайско-белтирската и качинско-койбалската, назовавани според релевантните фонетични особености, респективно за първата съкавост, за втората шъкавост, които имат проекция в древното състояние на тюркските и алтайските езици. Ономастичната система на диалектите и говорите на хакаския език показва по-голямо единство, което се отнася и за съседните на хакасите народи и по-малки етнически групи като алтайци, шори, кубандинци и др. Някои техни названия са формално основание на тюрколози историци да ги свързват с групи на българската и славянобългарската народност от миналото, например куманите (Баскаков, 1969: 315), населяващи етнокултурното землище в Източна Европа *Area et spiritus hunobulgarici* – хунобългарско пространство и дух.

Център на хакаския културно-исторически ареал е Хакаско-минусинската котловина, която учените свързват с движението на прабългарите от изток на запад. Това е отбелязал българският историк Д. Овчаров: „Редица археологически и етнографски паметници дават опорни точки началният етап от българската култура да се търси в Алтай (Минусинската котловина). Именно там могат да се посочат близки паралели с познатата на Балканите материална и духовна култура на българския народ (градоустройство, религия, изкуство, погребални обичаи и др.)“ (Овчаров, 1982: 4).

Двата речника, които представяме тук, са извор на богата информация за езика и културата на един от най-отдалечените във времето и пространството от нас източен народ, както е хакаският. Несъмнено, носител и изразител на вероятната връзка с хакасите е прабългарската съставка на българската народност. Използвани заедно, двата речника са годни за интердисциплинарни изследвания, тъй като

за разлика от преводните речници статиите в тях съдържат логически свързани и исторически верни данни за езика, етнокултурата и историята на хакасите. Именно това тяхно качество ги прави ясни и убедителни за изследвачите на древната българска история. Словесният израз на елементите на хакаския и на българския бит и култура сме съпоставили по начин, щото да проличат по-ясно типологичното сходство и генетичното родство на някои думи и понятия. Иначе, това означава, че предложената фактология като езиков материал може да бъде обяснена както на българска, така и на хакаска основа. В случая не се ангажираме с цялостна етимологична обосновка на вероятната връзка.

За улеснение при осмислянето на хакаския езиков материал ще посочим по-долу някои фонетични особености в съпоставка с техните съответствия в други достъпни и често използвани езици в българските изследвания.

ч-: *чамас* кротък, бавен, *чох* няма ~ тур. у-: *yavaş idem, yok idem.*

н-: *наман* лош, *нүн* вълна ~ тур. у- (й-): *yaman idem, yün idem.*

м-: *миң* аз, *мырс* пипер ~ тур. б-: *ben idem*, тур. диал. *burç idem.*

с- : *сана/шана* шейна ~ тат. ш-: *шана idem.*

-с-: *нимис* овощка, плодове ~ тур. -*þ* (*u*) : *yemiş idem.*

п-: *поза* боза ~ тур. б-: *boza idem.*

т-: *там* капка ~ тур. д- : *damlı idem.*

х-: *хан* кръв ~ тур. к-: *kan idem.*

-х-: *тохта* спири ~ тат. -қ- : *тоқта idem.*

к-: *кирек* нужно, *килин* снаха ~ тур. г-: *gerek idem. gelin idem.*

По-долу представяме съпоставими примери от хакаския и българския език, които са разделени с черта.

ам нареч. сега (Х-РС 2006: 60); *амды* нареч. сега, ама сега (Х-РС 2006: 61); *эмди/амды* сега, в този момент (Х-РС 2006: 1056) – бълг. диал. ост. *анди, инди, имди* и така, сиреч, прочее; уж (Геров/2: 328). Н. Геров смята, че *инди* е турцизъм и го обяснява с *имди*.

анда нареч. там; тогава (Х-РС 2006: 63) – западнобълг. *онда, онде* (БЕР/4: 884 – 885), *onda, onde* (Dokle, 2007: 746).

*кип*¹⁾ облекло, дрехи; *кап*²⁾ обушарски калъп; *кип*³⁾ предание, традиция; закон, вяра (Х-РС 2006: 167); форма, образ, фигура (Бутанаев, 1999: 43) – стб. капъ образ, изображение, подобие; капище езическо светилище (БЕР/2: 219–220); североизт. диал. *кѣпя* придавам определена форма на камък чрез очукване, клепя.

кирек I дело, действие; *кирек* III нужен, необходим; необходимост от извършване на някакво действие (Х-РС 2006: 169); *кирек* дело, акт, действие; помен, задушница (Бутанаев, 1999: 44) – църк. *треба* църковна служба или обред с частен характер; панахида, кръщение (БТР 1973: 1019).

күчүк кученце; вик за маме на куче (Бутанаев, 1999: 57); *күчүк-күчүк* вик за маме на куче (Х-РС 2006: 221) – *куче; къчи-къчи*, кучи-кучи; северозап. диал. *куч,к* куче.

мырс/пуруш пипер (Х-РС 2006: 261, 401; Бутанаев, 1999: 65, 97) – североизт. диал. *п.рчи* люта чушка (Боев, 2007: 397).

орорга (*ор-*) ровя, разравям; ора (Х-РС 2006: 311); *орам* ров, окоп (Х-РС 2006: 310) – *ора* разработвам с рало или плуг земя за посев (БТР 1973: 591); *орло* рало (Елезовић/2: 35); *орет* ора (Dokle, 2007: 754 – 755).

өбеке, ибеке 'прародители, предци; род, потекло, коляно' (Бутанаев, 1999: 76); *өбеке, өбіке* фамилия, род; прародител' (Х-РС 2006: 329); *ибеке, өбеке, үбеке* старина, отдавна минало време (свързани с историята на предците на хакасите) (Бутанаев, 1999: 30 – 31) – ист. ювиги (?).

парарга (*пар-*) отивам; запътвам се; отива ми (здравето); умирам, спомина се, отивам си от този свят (ПРОДД 1974: 474), (Х-РС 2006: 346) – югозап. диал. *б`арам* отивам: *Кай си б`арам*?, запад. диал. *бар-дзур* вървейки, къде-къде, че (Боев, 2007: 395 – 399).

парыс II барс – тотемно животно на киргизите; предци на съвременните хакаси; *Парыс: Парыс тиг* Барс-бег – първият киргизки каган, загинал в битка с тюрките през 711 г. (Бутанаев, 1999: 84) – *Борис* (?).

пача баджанак (Х-РС 2006: 354, Бутанаев, 1999: 86) – западнобълг. диал. *баджо*.

пирерге (*тир-*) давам; отдавам полагаемото се; предлагам цена; определям възраст на око; дава мляко, надой – стб. *бърь* данък; *бирчия* бирник; *бирувам* събирам данъци (Геров/1: 42).

пиле точилен камък, брус; *пилерге* (*пиле-*) пиля, изглаждам; точка, наточвам (Х-РС 2006: 365); *пилө/пиле* точилен камък, брус (Бутанаев, 1999: 89); срвн. *биле-* точка; пиля (Севортян/2: 142–143) – стб. *пела* пила. Посоченото значение трион (БЕР/5: 234) не е вярно.

поза II боза (Х-РС 2006: 374); *поза* I боза – вид домашно вино (питие – б. м.) от ръжено брашно, което първом се приготвя за празника на плодородието (Бутанаев, 1999: 90); срвн. *боза* (Севортян/2: 173 – 175) – общобълг. *боза*.

пөле роднини по майчина линия (Х-РС 2006: 387); *пөле* братовчед; роднини по майчина линия (Бутанаев, 1999: 94); срвн. *бөле* (Севортян/2: 217) – *буля*.

потхы рус. каша из муки; этн. ежемесечно угощение из потхы после рождения ребѣнка (Х-РС 2006: 385); *потхы, мотхы* каша, *потхы тойы* название на ежемесечната гошавка след раждането на дете, която се уреждала при новолуние в чест на богинята Умай (до навършването на една година от раждането) (Бутанаев, 1999: 93); срвн. *ботқа* (Севортян/2: 201 – 202); *пăтă* (Егоров, 1964: 150; Федотов, 1996: 405 – 406) – нар. *пита* обичай да се яде пита, когато се роди дете, понуда, погача (Геров/4: 34), както и *каша* ястие, сварено на гъсто с брашно; жито, чукано, за да се обелят люспите му, па варено сбито и подбелено с масло, което правят за гошавка на кръщене и на сватба; обичай да се събират в някои случаи да варят и ядат каша от жито (Геров/2: 358); *пета* (Г–Р–С: 369); *пета* (М–РС, 358); *пита* (Елезовић/2: 77); *pita*: *Sme jale pita. Mu som mesilla pita* (Dokle 2007: 807).

пуруш/пүрүш пипер; чер пипер; чушка (Х-РС 1973: 481); *пуруш/мырс* пипер, чушка (Бутанаев 1999: 97); срвн. *бурч* (Севортян/2: 274 – 275) – североизт. диал. *п.рчи* люта чушка (Боев, 2007: 397).

сана ски (Х-РС 2006: 442); *сана/шана* ски; плъз, плъзица на шейна (Бутанаев, 1999: 107) – *шейна*, диал. *сан* плъзица на шейна, диал. *сани*, срвн. *сани* (Фасмер/III: 556 – 557).

тарган/тарга тархан – княжеска титла в средновековна Хакасия (Бутанаев, 1999: 137) – ист. *тархан*.

тартарга(тарт-) тегля, рязко дръпвам; силю потеглям; отправям се; спада (вода) – югозап. диал. *трлтвам, да трлтна: тратн^му кури_ма* (Боев, 2007: 399); *тртя* втурвам се: *трти да бяга* (Нанов, 1968: 578; БТР 1973: 1032).

тойах тояга (Х-РС 2006: 576); *тойах* тояга; четвъртина на заклан добитък (Бутанаев, 1999: 113) – *тояга* (Младенов, 1941: 637).

тохтурга(тохта-) спирам се, задържам се (Х-РС 2006: 657); *Тохтабий* ’мъжко лично име; *Тохтанах* мъжко лично име (Х-РС 2006: 1098) – ист. *Токту*.

хан 1) кръв; 2) кървавица, колбас приготвян с кръв (Х-РС 2006: 797), *хан* 1) кръв; 2) кървавица, колбас, приготвян с кръв, който се смята за деликатес, поднася се на гости и присъства на трапезата при всякакви събирания (Бутанаев, 1999: 117) – *кървавица* колбасът наденица от дебелите свински черва, напълнени с късчета дроб, месо и др. (БЕР/3: 34; БТР 1973: 403); *кървавица* натъпкано дебело свинско черво, колбаса от бял дроб и други дреболии от свиня (Геров/1: 418). В миналото кървавицата и бахурът са се различавали по състав на плънката, както и по времето на приготвянето им. Без да бъде съвсем точен, Н. Геров посочва някои различия при тях, срвн. *бахур* 1) гъзното черво, дебелилото черво; 2) Такова черво, напълнено с крехчина на наденица (Геров/1, 28). Възрастни хора от Североизточна България, с които имахме възможност да разговаряме в град Провадия, преселници от селата Палици и Чакали, Еленско, от рода Войчеви, и от Равна и Белоградец, Варненско, от рода Тузсузови, разказваха, че докъм средата на миналия век са правили кървавица и бахур. При втората група информатори бахурът се изговаряше като *б’уур*. Информацията от тях за двата вида колбаси е исторически вярна, а технологията на тяхното приготвяне има почти пълно съответствие при алтайските народи от Северна Азия. С незначителни различия и в общи черти тези типични за българската кухня колбаси са доживели до наши дни. *Кървавицата* се приготвя по време на клането и първото прибиране на закланото прасе. Тогава измитите със сняг и марна вода черва се натъпкват с плънка от прясно съсирена кръв, нарязан на парченца бял дроб, крехки обрезки, месца със сланинки, ориз и *много* подправки. Завързаните в краищата черва се надупчват с игла или вилица и се варят в котел на тих огън. Този вид колбас не е свързан с някакъв обичай или ритуал, но названието му присъства в народните песни. *Бахурът* се приготвя в дома след прибирането и разфасоването на закланото прасе. Плънката съдържа късчета сварен черен дроб, малко бял дроб, нарязана слезка, късчета крехко месо, нарязана плътна сланина, ориз и подправки.

Варенето на бахура, днес наричан кървавица, е очаквано и приятно събитие. В по-старите готварски книги намираме рецепти за кървавицата и бахура от други краища на страната, в които описанията на тези колбаси не се различават по същество от тези на колбасите, които приготвят мизийските българи (БНК 1978: 494 – 495; КД 1956: 293 – 294).

За да се получи по-ясна представа за същинската кървавица, както и да се допълни информацията за това ястие на древните българи, предлагаме публикувана рецепта за нейното приготвяне.

Кървавица Продукти: *кръв* – 3 кг, месо обрезки – 1 ½ кг, сол и подправки по вкус.

Веднага като се събере от прасето, кръвта се разбърква с дървена лъжица, осолява се и се слага на хладно място, докато се приготвят другите продукти. Вземат се обрезки откъм шията или от други части, нарязват се заедно с тлъстините, посоляват се със сол, чер пипер, кимион, бахар и карамфил и се размесват с кръвта. Дебели свински или говежди черва се напълват с получената смес и се завързват на краищата, като се надупчват с игла, заливат се със студена вода и се варят на тих огън. През време на варенето кървавицата се надупчва още един път. Ако не изтича кръв, кървавицата е готова. Сварената кървавица се слага в гевгир да се отцеди.

Кървавицата се употребява гореща или студена; съхранява се на хладно и проветриво място (КД 1956: 293).

хон(-бы) сплетня, интрига, злословие (Х-РС 2006: 847); *хон* одумка, сплетня, интрига, злословие; злокоба (Бутанаев 1999: 190) – стб. кобь северозит. диал. *кобя*, *закобя*.

хъргай ястреб (Х-РС 2006: 896) – стб. крагун, нар. *крагуй* птица сокол или ястреб (БТР 1973: 387), диал. *каргуй* (БЕР/2: 703–704); *Крагуй* мъжко лично име (Елезовић/1: 321), *Карагуй* мъжко лично име (Заимов 1988: 127).

чарирга(чары-) светя, блестя (Х-РС 2006: 946); *чарых* светлина; светъл (Бутанаев 1999: 214) – *ярък* който дава силна, ослепителна светлина; светъл (БТР 1973: 1132).

ЛИТЕРАТУРА

Баскаков, Н. А. (1969). *Введение в изучение тюркских языков*. Москва.

БНК (1978). *Българска национална кухня*. София.

Боев, Е. (1984). Хакаският език и българската етимология. – *Филология*, 14 – 15, 1984, 118 – 120.

Боев, Е. (2007). Из българската диалектна лексика. – В: *Научни приноси в памет на професор Константин Попов*. Велико Търново, 2007, 395 – 399.

Бутанаев, В. Я. (1999). *Хакасско-русский историко-этнографический словарь*. Абакан.

БЕР. *Български етимологичен речник*. Том 2 (1979), Том 3 (1986), Том 4 (1995), Том 6 (2002). София.

- БТР (1973). *Български тълковен речник*. София.
- Г–Р–МС (1973). *Гагаузско-руско-молдавский словарь*. Москва.
- Геров, Н. (1975). *Речник на българския език*. Част първа. София.
- Геров, Н. (1976). *Речник на българския език*. Част втора. София.
- Геров, Н. (1977). *Речник на българския език*. Част четвърта. София.
- Dokle, N. (2007). *Reçnik Goranski (Nashinski) – Allbanski*. Sofia.
- Егоров, В. Г. (1964). *Этимологический словарь чувашского языка*. Чебоксары.
- Елезовић, Г. (1932). *Речник косовског-метохиског дијалекта*. Свеска прва. Београд.
- Елезовић, Г. (1935). *Речник косовског-метохиског дијалекта*. Свеска друга. Београд.
- Заимов, Й. (1988). *Български именник*. София.
- КД (1956). *Книга на домакинята*. София.
- М–РС (1963). *Македонско-русский словарь*. Москва.
- Младенов, С. (1941). *Этимологичен и правописен речник на българския език*. София.
- Нанов, Л. (1968). *Български синонимен речник*. София.
- Овчаров, Д. (1982). *Самобитна и богата материална и духовна култура – Плиска, Мадара, Преслав, № 11*.
- РРОДДЛ 1974. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София.
- Севортян, Э. В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков*, 1. Москва.
- Севортян, Э. В. (1978). *Этимологический словарь тюркских языков*, 2. Москва.
- Фасмер, М. (1971). *Этимологический словарь русского языка*. Том III. Москва.
- Федотов, М. Р. (1996). *Этимологический словарь чувашского языка*. Том I. Чебоксары.
- Х–РС (2006). *Хакасско-русский словарь* (Около 22 тыс. слов) // Хакас-орыс сӱстӱк (22 муң сӱске чагын). Под общей редакцией О. В. Субраковой. Новосибирск.

REFERENCES

- Baskakov, N. A. (1969). *Vvedenie v izuchenie tyurkskih yazaykov*. Moskva.
- BNK (1978). *Balgarska natsionalna kuhnya*. Sofiya.
- Boev, E. (1984). Hakaskiyat ezik i balgarskata etimologiya. – *Filologiya*, 14 – 15, 1984, 118 – 120.
- Boev, E. (2007). Iz balgarskata dialektna leksika. – V: *Nauchni prinosi v pamet na profesor Konstantin Popov*. Veliko Tarnovo, 2007, 395 – 399.

- Butanaev, V. Ya. (1999). *Hakassko-russkiy istoriko-etnograficheskiy slovary*. Abakan.
- BER. *Balgarski etimologichen rechnik*. Tom 2 (1979), Tom 3 (1986), Tom 4 (1995), Tom 6 (2002). Sofiya.
- BTR (1973). *Balgarski talkoven rechnik*. Sofiya.
- G–R–MS (1973). *Gagauzsko-russko-moldavskiy slovary*. Moskva.
- Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Chast parva (1975), Chast vtora (1976), Chast chetvarta (1977). Sofiya.
- Dokle, N. (2007). *Reçnik Goranski (Nashinski) – Allbanski*. Sofia.
- Egorov, V. G. (1964). *Etimologicheskiy slovary chuvashskogo yazayka*. Cheboksaray.
- Elezoviñ, G. *Rechnik kosovskog-metohiskog dijalekta*. Sveska prva (1932), Sveska druga (1935). Beograd.
- Zaimov, Y. (1988). *Balgarski imennik*. Sofiya.
- KD (1956). *Kniga na domakinyata*. Sofiya.
- M–RS (1963). *Makedonsko-russkiy slovary*. Moskva.
- Mladenov, S. (1941). *Etimologichen i pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofiya.
- Nanov, L. (1968). *Balgarski sinonimen rechnik*. Sofiya.
- Ovcharov, D. (1982). *Samobitna i bogata materialna i duhovna kultura – Pliska, Madara, Preslav*, № 11.
- RRODDL 1974. *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. Sofiya.
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologicheskiy slovary tyurkskih yazaykov*, 1. Moskva.
- Sevortyan, E. V. (1978). *Etimologicheskiy slovary tyurkskih yazaykov*, 2. Moskva.
- Fasmer, M. (1971). *Etimologicheskiy slovary russkogo yazayka*. Tom III. Moskva.
- Fedotov, M. R. (1996). *Etimologicheskiy slovary chuvashskogo yazayka*. Tom I. Cheboksaray.
- H-RS (2006). *Hakassko-russkiy slovary* (Okolo 22 tays. slov) // Hakas-orays söstik (22 муң söске чарайн). Pod obshtey redaktsiye O. V. Subrakovoy. Novosibirsk.

ACHIEVEMENTS OF HAKA LINGUISTIC AND ETHNOGRAPHIC LEXICOLOGY

✉ **Prof. Emil Boev**
Faculty of Classical and Modern Philology
University of Sofia
Sofia, Bulgaria